

І.М. Петренко

ШЛЮБНИЙ ВІК УКРАЇНСЬКОГО СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У ЗАКОНОДАВСТВІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XVIII ст.

Зміни, що відбуваються в сучасній Україні в сфері політики, економіки, права, культури, впливають на демографічну ситуацію в країні, зокрема на шлюбно-сімейні відносини. Тому проблеми сім'ї визначаються як один з пріоритетних напрямків державної політики. Сім'я визнається однією з ключових суспільних цінностей. Зміст поняття "шлюбу" змінювався з історичним розвитком людства, залежав і залежить від багатьох факторів – соціально-економічного устрою держави, релігійних віросповідань, соціально-моральних поглядів на мету створення сім'ї та її значення для держави і суспільства. У різні часи його трактували, як: шлюб-договір, шлюб-таїнство, шлюб-інститут особливого роду, шлюб-статус, шлюб-партнерство, шлюб-союз.

Християнське вчення розглядає шлюбний союз як таїнство. Однак на практиці Церква зіткнулася зі звичаєвим правом, яке відзначається особливим консерватизмом. Тому до XVIII ст. в історичних джерелах Російської імперії згадується, що селяни ігнорували церковне вінчання і практикували вільне припинення шлюбу за взаємною згодою подружжя без участі духовної влади. Такій обставині сприяли і самі норми православного церковного права, що нерідко суперечили одні одним, відсутність чітких і своєчасних роз'яснень щодо застосування церковних правил. З часом посилюється вплив світського регулювання шлюбно-сімейного права, що поглибило суперечності між церковним ученням, діючим законодавством і звичаєвим правом.

Християнська Церква регулювала шлюб церковними правилами й духовним судом. У церковних канонах зазначається, що "брак есть мужеви и жене сочетание и бытие во всей жизни божественный же и человеческая правды общение" [1, 114]. Але оскільки шлюб створював не тільки духовні, але й соціальні, суспільні відносини, то він регламентувався і цивільними законами.

Регулюванню шлюбно-сімейних відносин у Російській імперії у XVIII ст., зокрема, з'ясування шлюбного віку подружжя, присвятили свої дослідження М.Ф. Владимірський-Буданов, К.О. Неволін, О.І. Загоровський, І.Г. Оршанський та ін. [2]. Канонічне сімейне право стало предметом досліджень І.С. Бердникова, О.С. Павлова, М.І. Горчакова, М.К. Суворова, В.І. Добровольського та ін. [3]. У своїх роботах вони розглядали вплив візантійського права на церковне й світське сімейне право Росії, визначали ступінь запозичення правових норм, співвідношення світського і церковного права. Певний вплив на правове регулювання сімейних відносин мали дослідження звичаєвого права народу. В сучасній історіографії виділяються праці російських дослідників із соціальної історії та правознавства, які присвячені аналізу шлюбно-сімейних відносин, а саме ролі звичаєвого права, функцій держави, Православної Церкви в регулюванні шлюбно-сімейних відносин [4]. Однак комплексного дослідження з проблеми встановлення і реалізації на практиці шлюбного віку в законодавстві Російської імперії у XVIII ст. поки що немає.

У зв'язку з цим окремі аспекти з досліджуваного питання залишаються не достатньо вивченими. Зокрема, встановлення звичаєвим правом, церковними канонами, державними актами Російської імперії XVIII ст. віку чоловіка і жінки, який давав їм право укладати шлюб, що складає мету статті.

Історик С.Григоровський у "Сборнике церковных и гражданских законов о браке и разводе и судопроизводстве по делам брачным" за 1896 рік відзначав: "Запрещается вступать въ бракъ лицамъ мужескаго пола ранее восемнадцати, а женскаго – шестнадцати летъ отъ рожденія" [5, 1-2]. Офіцерам дозволялося вступати у шлюб не раніше 23 років. Ті, хто уклав шлюб раніше, могли бути звільнені зі служби. Також заборонялося укладати шлюб особам, старшим 80 років. У примітках було вказано, що максимальний вік для укладання шлюбу за церковними правилами 60 років, "а посему, когда вступаютъ въ бракъ позже 60 летъ, то, хотя это не противно гражданскому закону, для венчанія требуется разрешение Архіерея" [5, 2].

Шлюбно-сімейне законодавство Російської імперії вимагало враховувати фізичні якості осіб, котрі вступали в шлюб, а саме досягнення встановленого законом віку. Закон указував батькам не баритися зв'язувати повнолітніх дітей шлюбними зв'язками.

Руська церква керувалася греко-римськими нормами, що були викладені в Кормчій книзі, й вимагала для осіб, які уклали шлюб, досягнення повноліття [6]. Так, митрополит Фотій у 1410 році в посланні новгородському архієпископу вимагав, щоб дівчата вступали в заміжжя не раніше 12 років [7, 462]. Однак ця умова вступу в шлюб не узгоджувалася зі звичаями: у Росії дітей одружували в 10 і 11 років [8, 94].

У 1551 році це ж правило схвалив Стоглавий собор, заборонивши юнакам одружуватися молодше 15 років, а дівчатам – 12: "А венчали бы отрока, пятнадцати лет, а отроковицу двнадесяти лет по священным правилам" 9, Гл.18. Ця постанова була наслідком впливів місцевих звичаїв і елементів візантійського законодавства. Але й після неї вінчання відбувалися з порушенням установлених правил. Парафіяльні священники часом вінчали малолітніх, щоб догодити парафії й одержати грошову винагороду.

На початку XVIII століття Петро I встановив новий шлюбний вік: для юнака – 20 років, дівчини – 17 [10]. Узаконюючи таку норму, Петро I, очевидно, хотів, щоб юнаки не обтяжували себе сімейними зв'язками, а здобували знання для процвітання Російської імперії. Це правило ламало багатовікові традиції в шлюбно-сімейних відносинах, що будувалися на звичаї. Указ Петра втручався у компетенцію церкви і, по суті, скасовував візантійську норму права. Однак шлюби з малолітніми, як і раніше, продовжували існувати. Так, у 1726 році селянка просила розірвати її шлюб, указавши в скарзі, що "в 1725 г. вышла замуж, а муж ея женился в малых летах, а именно летъ десяти не с большимъ; и с нею сожития не имеетъ; а бьет ее и увечить". Дикастерія в скарзі відмовила, пояснивши, "жить ей в законном супружестве со оным мужем ея не разлучно; для того, что хотя оной муж ея и малолетен, но самопроизвольное ее было тогда к бракосочетанию хотение, а не из принуждения какого, и от нея в том спору никакого не было. Того ради,

аще хотя какие случатца ей и тягости, надлежит ей претерпеть по закону христианскому" [11, 226].

Таким чином, Церква не звертала уваги на укладання шлюбів малолітніми й не розривала подібні шлюби. Разом з тим, Церква своїми указами, як і раніше, називала вік вступу в шлюб згідно з Кормчою і Стоглавом. Указом Святійшого Синоду (1774 р.) визначено вінчати шлюби не раніше 15 років для чоловіків і не менше 13 років для жінок [12]. За порушення цього указу шлюб розривався, а священник позбавлявся сану. Причини встановлення більшого віку зазначаються в указі від 31 липня 1779 року. Синод визнавав, що вінчання малолітніх здійснювалося під тиском поміщиків [13]. Очевидно, укладання шлюбів між малолітніми дітьми селян було результатом своєрідної економічної політики господарювання поміщиків. Відзначимо, що у подальшому межа шлюбного віку підвищилася. В середині XIX ст. дозволялося вінчати дівчат із 16 років, а юнаків – з 18.

У Російській імперії була поширена практика раннього вступу до шлюбу, що обумовлювалося перш за все економічними факторами. Селянське господарство потребувало робочих рук. Держава також була зацікавлена в укріпленні сім'ї, як основної виробничої одиниці суспільства, та у зростанні чисельності населення, необхідного для поповнення армії, що забезпечувало могутність Російської імперії. Тому держава і Церква заохочували ранні шлюби і багатодітність, регулюючи демографічний потенціал населення. Нормою вважався вступ до шлюбу для дівчат з 13-14 років, для хлопців – з 15.

Однак на практиці ця норма часто порушувалася. Наприклад, селянка Парасковія Філіпова, яка в 1773 р. втекла від поміщика Хрущова (вірогідно, із Слобідської України) і перебувала на утриманні Києво-Печерської лаври, повідомила, що її силюю видали заміж у 14 років [14, 9]. У 1764 році в мешканця села Мироцьке Срощенка, якому було 75 років, була 30-літня дружина і сини: Петро – 27 років, Ілля – 25, Микита – 20, Микола – 9, Василь – 5, невістки – 20 і 13 років та 3-річний онук [15, 14]. Вдова вахмістра Костянтина Томина повідомляла в 1777 році, що була видана за нього заміж у 13 років. У 25 років вона мала 3-х дітей: синів Василя – 12 років, Івана – 9, дочку Єфросинію – 5 [16, 90]. Того року 12-літня дочка посполитого з м. Ромни Лубенського полку вийшла заміж за вахмістра Жовтого гусарського полку, а в 13 років вона народила дівчинку [17, 92]. Для порівняння, у Франції наприкінці XVIII ст. існував високий шлюбний вік: для жінок: середній вік вступу до першого шлюбу був 26-27 років, для чоловіків – 28-29 [18, 111]. У Німеччині в 50-70-х роках XVIII ст. середній вік вступу до шлюбу жінок був 25 років, для чоловіків – 27 [19, 28].

У 1721 році Петро I встановив шлюбний вік для гардемаринів 25 років [20]. Цей указ був підтверджений в 1765 році [21], але згодом скасований. В 1830 році було визнано необхідним підвищити вік вступу в шлюб. Указ від 19 липня забороняв священникам вінчати шлюби "жениха не менше 18 лет, а невесты не ранее 16 для предотвращения... тех вредных, известных по опыту последствий, какие происходят от сочетания браком несовершеннолетних" [22]. Правила цього указу лягли в основу ст. 2 першого "Свода Законов гражданских" (СЗГ). Однак у 1841 році при розробці "Устава духовных консисторий" законодавець поставив під

сумнів законність ст. 46 СЗГ згідно з якою, шлюб між особами, що не досягли повноліття, визнавався недійсним. Вирішивши відновити силу указів 1774-го і 1779 року, згідно з якими допускався вступ у шлюб у 15 років для чоловіка й 13 років для жінки, ст. 217 "Устава..." включила невизначене за змістом правило "законными браками не признаются брачные сопряжения лиц, не достигших возраста, определенного для вступления в брак" [23]. Причому було не зрозуміло, який закон необхідно застосовувати – цивільний чи церковний. З цього приводу обер-прокурор Святійшого Синоду К.П.Победоносцев писав: "по этому предмету обнаруживается раздвоение между церковным и гражданским правом" [24, 34].

Закони визначали не тільки нижню, але й верхню вікову межу укладання шлюбу. Церковні правила забороняли вдовам новий шлюб після 60 років. Греко-римські закони такого правила не встановлювали. Ще раніше церковними постановами було заборонено людям похилого віку одружуватися [25]. У XVIII столітті був установлений новий максимальний вік для тих, хто укладав шлюб. Підставою став випадок. У 1744 році Григорій Єргольський одружився з вдовою прапорщика Десятова 82-літньою Парасковією Єфімовою. Московський архієпископ Йосип представив цей факт на розсуд Синоду, який вирішив розлучити чоловіка й жінку, мотивуючи тим, що шлюб установлений для продовження роду "чего от имеющего за 80 лет надеяться отчаянно" [26]. Крім того, правила забороняли одружуватися при великій різниці у віці [27].

Пам'ять про ранні шлюби ще була живою і наприкінці XIX – на початку XX ст. У багатьох районах Російської імперії вони існували у прихованій формі. Батьки здійснювали заручини своїх дітей у 12-15 років, у 14-16 оголошували їх нареченими, а в 16-17 років вінчали. І.С. Кон зазначав: "В южнорусских и западнорусских районах иногда устраивали действительную свадьбу 12-14-летних подростков со всеми обрядами, кроме брачной ночи, но до наступления совершеннолетия молодые жили порознь в домах своих родителей" [28, 44].

Соціальне регулювання шлюбно-сімейного життя мало враховувати природні закономірності продовження роду. Одною з основних умов права на шлюб був встановлений законом шлюбний вік наречених. Дане питання у XVIII ст. перебувало в компетенції світського і церковного права. В.О. Ключевський, визнаючи християнську сім'ю як церковно-цивільний союз, відзначав: "она завязывается гражданским договором и закрепляется церковным таинством" [29, 332]. Вікові обмеження про встановлення шлюбного віку чоловіка і жінки, які б давали право на укладання шлюбу, змінювалися. Влада заохочувала практику раннього укладання шлюбів, дбаючи про відтворення населення і про створення сім'ї, як виробничої одиниці суспільства. Священники благословляли ранні шлюби, що, ймовірно, приносило їм прибутки, незважаючи на офіційні укази. Тож межі шлюбного віку в Російській імперії у XVIII ст. не були сталими, вони змінювалися в залежності від впливу звичаєвого права, церковних настанов і указів світської влади.

Перспективами подальших досліджень із даної проблеми може бути з'ясування умов і порядку

укладання шлюбів, правове регулювання сімейних відносин, суперечність між правом і традицією тощо.

1. Григоровський М. Учение святителя Иоанна Златоуста. – Свято-Троїцькая Лавра, 2000.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – К., 1886; Неволин К.А. История Российских гражданских законов. – СПб., 1857. – Т. I; Загоровский А.И. Курс семейного права. – Одесса, 1902; Оршанский И.Г. Исследования по русскому праву, обычному и брачному. – СПб., 1879.
3. Павлов А.С. 50-я глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права. – М., 1887; Горчаков М.М. О тайне супружества. Происхождение, историко-юридическое значение и каноническое достоинство 50-й глав печатной Кормчей книги. Исследование по истории русского церковного права. – СПб., 1880; Григоровский С. О разводе: Историко-юридические очерки. – СПб., 1911. Добровольский В.И. Брак и развод: Очерк по русскому брачному праву. – СПб., 1903.
4. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI – XVIII вв. – М., 1991; Власова И.В. Брак и семья у русских (XI – начало XX века) // Русские. – М., 1999; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.). Т.2. – СПб., 1999; Пушкарёва Н.Л. Русская семья X-XVII вв. в "новой" и "традиционной" демографической истории // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 3; Пушкарёва Н.Л. Женщина в русской семье (X-XX века) // Русские / Отв. ред. В.А.Александров и др. – М., 1999; Лещенко В.Ю. Русская семья (XI-XIX вв.): Монография. – СПб., 2004.; Нижник Н.С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в Российской империи. – СПб., 2006.
5. Григоровский С. Сборник церковных и гражданских законов о браке и разводе и судопроизводство по делам брачным. – СПб., 1896.
6. Кормчая (Номоканон). – Гл. 49, Закон градский. – Грань 4.
7. Митрополита Фотия послание к Новгороду 1410 г. // Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археологической экспедицией Императорской Академии наук. – СПб., 1836. – Т.1.
8. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – К., 1886.
9. Стоглав 1551 г. // Российское законодательство X-XV вв. – М., 1985. – Т.2.
10. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. V. – № 2789.
11. Розанов Н. История Московского епархиального управления со времени учреждения Св. Синода (1721-1821) // Чтения в Московском обществе любителей духовного просвещения. – 1869. – Кн. 7.
12. ПСЗ. – Т. XIX. – № 14229.
13. ПСЗ. – Т. XX. – № 14899.
14. Центральный державный историчний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф.59. – Оп.1. – Спр.7137.
15. ЦДАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.4400.
16. ЦДАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.8476.
17. ЦДАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.8476.
18. Любарт М.К. Семья во французском обществе: XVIII – начало XX века. – М., 2005.
19. Хадженал Джон. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г.Вишневого и Н.С.Кона. – М., 1979.
20. ПСЗ. – Т. VI. – № 3937.
21. ПСЗ. – Т. XVII. – № 12459.
22. Свод законов гражданских. – СПб., 1857.
23. Устав духовных консисторий // ПСЗ. – Т. XVI. – № 14409.

24. Победоносцев К.М. Курс гражданского права. – СПб., 1871. – Ч. II.

25. ПСЗ. – Т. III. – № 1612.

26. ПСЗ. – Т. XII. – № 9087.

27. ПСЗ. – Т. XIX. – № 14229; Т. XXI. – № 15295.

28. Кон И.С. Сексуальная культура в России: клубничка на березке. – М., 1997.

29. Ключевский В.О. Православие в России. – М., 2000.

О.Є. Сакало

ТИПОЛОГІЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ СЕЛЯН ЛИБОБЕРЕЖЖЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.: НА ПРИКЛАДІ СЕЛА НЕХРИСТІВКИ КУРІНСЬКОЇ СОТНІ ЛУБЕНСЬКОГО ПОЛКУ

На сучасному етапі розвитку соціальної історії та історичної демографії все частіше до поля зору дослідників потрапляють проблеми, пов'язані із вивченням типологічних особливостей різних форм сімейної організації. Зауважимо, що основу будь-якої сім'ї становить її структура. Саме цей елемент є підґрунтям для визначення типології домогосподарств в різних регіонах світу. Крім того, саме у XVIII ст., на думку багатьох дослідників, сім'я була основою соціальної та господарської діяльності. Слід додати, що в історичній науці побутує усталена точка зору, що до кінця XVIII ст. на теренах усїєї Європи поняття "сім'я" і "домогосподарство" ("двір") були синонімами [1, 118]. Серед факторів, що визначають структуру сім'ї, виокремлюють: економічні, суспільно-політичні, релігійні, територіально-географічні [2, 157].

Отже, об'єктом нашого дослідження виступають селянські домогосподарства села Нехристівки Курінської сотні Лубенського полку. Метою є вивчення типології сімейних домогосподарств за допомогою найбільш поширеної в сучасній історичній демографії класифікації П. Ласлетта. Також варто визначити показники найбільшої, найменшої та середньої населеності зазначених родин, проаналізувати їх структурно-поколінняний склад, порівняти отримані дані із результатами інших досліджень аналогічного спрямування.

Активні розробки в галузі вивчення структури сім'ї беруть свій початок із 60-70-х рр. XX ст. і пов'язані з іменами англійських істориків Дж. Хайнала та П. Ласлетта. Зокрема, Дж. Хайнал у своїй праці "Моделі шлюбів в Європі та їх розвиток" (1965) запропонував так званий порівняльний підхід до вивчення структури сім'ї. Проаналізувавши великий масив статистичних даних кін. XVIII – поч. XX ст., науковець запропонував умовний поділ усїєї території Європи за лінією Санкт-Петербург – Трієст на дві великі зони, у відповідності до пануючих моделей шлюбної поведінки. Головна відмінність між "західною" та "східною" моделями полягає у порівняно пізньому шлюбному віці населення Західної Європи, на відміну від східноєвропейського регіону [3, 14-15]. Підтримуючи погляди Дж. Хайнала, П. Ласлетт розробив класифікацію домогосподарств, в основу якої був покладений аналіз структури сім'ї. Усі різновиди сімейних домогосподарств, згідно з цією класифікацією, можна розподілити на три основні типи: